

²⁴ Антонович В. Б. Погляди українофілів // В.Б. Антонович. – Т.1. – Київ, 1932. – С. 245-246.

²⁵ Киян О.І. Життєвий та творчий шлях В.Б.Антоновича // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С.76.

²⁶ Там само. – С. 74.

²⁷ Там само. – С. 74.

²⁸ Щербань Т. О. Лицар вільного українства // Вісник НАН України. – 1992. – № 9. – С. 84.

²⁹ Грушевський М. Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // Записки Українського наукового товариства в Києві [під ред. М. Грушевського, В. Перети]. – Київ, 1908. – Книга III. – С. 4.

³⁰ Стешенко І. Антонович як суспільний діяч // Записки Українського наукового товариства в Києві [під ред. М. Грушевського, В. Перети]. – Київ, 1908. – Книга III. – С. 32.

³¹ Киян О.І. Життєвий та творчий шлях В.Б.Антоновича // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С.75.

³² Антонович В. Б. Три національні типи народні // В.Б. Антонович. – Т.1. – Київ, 1932. – С. 204.

³³ Стешенко І. Антонович як суспільний діяч // Записки Українського наукового товариства в Києві [під ред. М. Грушевського, В. Перети]. – Київ, 1908. – Книга III. – С. 31.

УДК.061.22 (477-25)(26)

© Зінаїда Зайцева (Київ)

“УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО У КИЄВІ” У ДИСКУРСІ ЙОГО ЗАСНОВНИКІВ

Спростовано стереотипні штампи висвітлення організаційного становлення у Києві Українського наукового товариства у 1906 р., з'ясовано альтернативні позиції засновників інституції щодо її формату. Особлива увага приділена ролі М.Грушевського в утвердженні науково-академічних засад функціонування товариства.

Ключові слова: наукове товариство, українська наука, видавнича діяльність.

Зайцева З.

“Украинское научное общество в Киеве” в дискурсе его учредителей

Опровергнуто стереотипные штампы освещения организационного становления в Киеве Украинского научного общества в 1906 г., выяснено альтернативные позиции основателей институции относительно ее формата. Особое внимание уделено роли М. Грушевского в утверждении научно-академических основ функционирования общества.

Ключевые слова: научное общество, украинская наука, издательская деятельность.

Zaitseva Z.

“Kiev Ukrainian Scientific Society” in discourse of founders

The article reveals stereotypical cliches of coverage of organizational formation in Kiev Ukrainian Scientific Society in 1906, found alternative positions of the founders of the institution for its format. Particular attention is paid to the role of M.Hrushevsky assertions in scientific and academic rules for the society functioning.

Key words: scientific community, Ukrainian science, publishing.

Питання про організацію Українського наукового товариства у Києві, першої національної асоціації українських учених у підросійській Україні, хоча й привертає увагу істориків, філософів та наукознавців, проте усе ще залишається недостатньо дослідженим. Сучасна академічна історіографія товариства почала складатися після випадку, про який згадує В.Онопрієнко. “Мій особистий інтерес до УНТ, – пригадає наукознавець, – виник під час роботи над книжкою про Павла Аполлоновича Тутковського десь у 1984 р. В Інституті рукопису я натрапив на документи товариства, про яке не зміг знайти жодних згадок в радянській історіографії”¹. Спроба використати інформацію про товариство у біографічному нарисі Тутковського призвела до створення комісії в Інституті історії АН УРСР, яка повела справу до винесення Онопрієнку догани. Один із членів комісії В.Сарбей, котрий не раз потерпав від ідеологічних нотацій, сказав тоді, що ще не час писати про УНТ. Однак цей час невдовзі настав.

Низка праць, присвячених УНТ, вийшла з друку після обговорення у 1988 р. на Президії АН України проблеми реабілітації українських учених та об'єктивного висвітлення історії Української академії наук. Т.Щербань дослідила 14-літню історію діяльності УНТ й опублікувала ряд джерелознавчих та спеціально-тематичних статей і брошур. Особливість тодішніх узагальнень, зроблених авторкою, у тому, що вона занадто акцентувала вільний, а тому може скластися враження – майже “любительський” характер наукової діяльності товариства, що, на нашу думку, применшує вагу цієї інституції як науково-академічної. У подальшому історіографія товариства збагатилася низкою статей В.І. Онопрієнка, Т.О. Щербань², З.І. Зайцевої, нарисами та кількома монографіями³. Про заснування у Києві УНТ сьогодні йдеться у деяких підручниках з історії України для вищої школи, проте автори трактують його здебільшого як культурно-просвітницьку організацію.

Потреба у подальшому вивченні УНТ зумовлена низкою обставин. По-перше, деякі сучасні автори не розрізняють НТШ і УНТ. Так, Р.А. Додонов стверджує, що у час правління Центральної Ради на загальних зборах Наукового товариства імені Т.Шевченка 29 березня 1917 р. М.С. Грушевський запропонував створити комісію з 12 осіб з метою вироблення статуту майбутньої Академії і вивчення

питання про джерела її фінансування⁴. Насправді збори, про які йдеться, були зібранням членів *Українського наукового товариства* (УНТ).

Один із варіантів можливого пояснення помилки Додонова є стереотипне твердження, яке зустрічається у деяких ранніх діаспорних публікаціях та пострадянських друках вітчизняних видавництвах про те, що М.Грушевський у час революції 1905–1907 рр. начебто “переніс НТШ із Львова до Києва”. Однак цього ніколи не сталося. У 1906 р. в Києві було засновано окреме *Українське наукове товариство*. Так само у 1913 р. не було жодної потреби переміщувати НТШ до Києва, як про це у доконаному стилі твердять автори передмови до збірки статей та мемуарних матеріалів М.Грушевського⁵. Тоді, після відмови обиратися головою НТШ у Львові, історик інтенсифікував науково-організаційну та видавничу діяльність у Києві. Починаючи з жовтня 1913 р., він щомісяця проводив загальні збори УНТ, на яких, окрім прийняття нових членів, вирішувалися важливі питання щодо придбання постійного приміщення для товариства, вирішення фінансових питань шляхом звернення як до органів місцевого самоврядування, зокрема земств, так і української громади. Товариство поповнилося кількома десятками нових членів. Це була самостійна інституція, науковий потенціал якої зростав.

Додамо, що формула про переміщення НТШ до Києва широко використовувалася низкою антиукраїнських видань з метою політичної компрометації М. Грушевського. Особливо часто вона представлена у лексиці Андрія Стороженка, Сергія Щоголева, Тимофія Флоринського. Її, до речі, було знову запущено у 1930-х рр. під час гонінь на історика, на цей раз з боку радянської влади.

Друга обставина, що зумовлює звернення до теми УНТ, є необхідність спростування так само не зовсім адекватного твердження, що М.Грушевський заснував УНТ. Воно також широко усе ще зустрічається у статтях та монографіях, дотичних до теми.

Для з'ясування цих спірних точок зору варто виокремити такі питання: ким сформульована ідея українського наукового товариства; кому належала ініціатива його організації, особливості УНТ, обумовлені статутом, з одного боку, й з другого – концепцією, яку реалізовував його голова.

Ідея заснування національного наукового товариства у Києві виникла не на порожньому місці. Її плекали кілька поколінь української інтелігенції, починаючи від М. Максимовича. У 1860-х рр. М. Костомаров, листуючись з П.Кулішем, обговорювали необхідність встановлення тісніших контактів між дослідниками української історії та можливість утворення з цією метою спілки українських учених. Кореспонденти дійшли думки про “спілку українських вчених” та необхідність утворення “українського наукового товариства”⁶.

Це був час, коли усі народи “міряли силу свого духу у сфері науки”, а так звані бездержавні нації саме у науці вбачали важіль свого національного самоствердження. Цікаво, що Болгарське наукове товариство було створено у румунському місті Браїлові у 1869 р., тобто за дев'ять років до звільнення Болгарії від турецького гніту. Його засновники сформулювали й внесли до статуту, серед іншого, й мету “залишитися назавжди і шляхом поступового вдосконалення з часом перетворитися у славну Болгарську академію наук”.

У багатонаціональній дореволюційній Росії та Україні до 1917 р. діяло 71 товариство тільки історичного спрямування.⁷ Існувало ще кілька десятків іншого науково-галузевого спрямування. Вони різнилися за статусом, рівнем підпорядкування і завданнями, що брали на себе. Утворюючи досить непросте мереживо – з огляду на відносини з владно-контролюючими інстанціями, суміщення науково-творчих завдань з офіційно декларованими цілями, наявність чи відсутність власних видань – їх внесок у розвиток науки є загально визнаним. Ця інфраструктура науки в Україні час від часу корегувалася, спрямовувалася, підправлялася, але ніколи не передбачалася ймовірність утворення на їх базі національної української наукової інституції.

Російське законодавство формально встановлювало обмеження за національною ознакою лише щодо євреїв і поляків. На рівні підзаконних актів існували обмеження стосовно українців й татар-мусульман. Однак останні, на відміну від українців, мали свої освітні заклади, їх мови й культури вивчалися на кафедрах імперських університетів. Визнання українців за самостійний народ з власною мовою, освітою та інтелігенцією, що має національно-культурні потреби, суперечило основам російської державності. Тому царизм вибудовував безпрецедентні перешкоди для розвитку української освіти, преси, книговидавництва і науки.

Ідея українського наукового об'єднання заново виникла на початку ХХ ст. у колі членів київської Старої Громади (В.Б. Антонович, І.В. Лучицький, В.П. Науменко, Я.М. Шульгин, В.М. Леонтович та ін.). На цей раз – у контексті реформування журналу *Кієвская Старина*. Плани були непевні і різні, одним з яких передбачалося за зразок узяти часопис “Вестник Европы”, тобто зберігаючи історично-літературне спрямування *Кієвской Старини*, додати розділ публіцистики, але матеріали частково

друкувати, якщо вдасться отримати відповідний дозвіл від міністерства внутрішніх справ, українською мовою.

Тодішній видавець і редактор журналу В.Науменко з листопада 1904 р. планував у цій справі поїздку до Петербурга. Так, 6 грудня 1904 р. Є.Чикаленко сповіщав М.Грушевському у Львів: “Науменко їде добиватись розширення програми і націоналізації *Кіевской Старини*”⁸. Однак за порадою П.Стебницького – одного з керівників української Громади у Петербурзі поїздка тоді не відбулася. З огляду на напружену ситуацію в урядових колах і непевне становище міністра внутрішніх справ імперії П.Д. Святополка-Мірського – ініціатора низки реформ щодо місцевого самоврядування й послаблення цензури, які мали б встановити атмосферу “довіри між суспільством і владою”, – поїздка відкладалася. Вона відбулася у лютому 1905 р. В.Науменко у складі української депутації, до якої входили І.Шраг, О.Косач, М. Дмитрієв, брав участь в аудієнції з новопризначеним прем’єр-міністром С.Вітте з приводу скасування обмежень вживання української мови у пресі. Певні цензурні послаблення були здобуті явочним порядком, однак вихід україномовних видань на формально легальній основі почався із відкриттям у Києві в травні 1906 р. Тимчасового комітету у справах друку.

Отже, вдалося з’ясувати, що план реформування *Кіевской Старини* розроблявся ще до настання демократичних свобод 1905 р., а не після, як про це звично йдеться у літературі. Однак його обговорення затягнулося на цілий рік. У результаті проведення В.П. Науменком впродовж 1906 р. кількох нарад у редакції журналу за участю В.В. Леонтовича, Є.К. Трегубова, О.І. Левицького, Є.Х. Чикаленка, визрів конкретний проект. Він передбачав, по-перше, зміну назви журналу з *Кіевская Старина на Україна*. Новий історико-етнографічний і літературно-публіцистичний місячник, залишаючись “органом науковим”, мав розширити свій зміст за рахунок “критичного огляду сучасних подій в біжучих хвилях суспільного життя”⁹, тобто вводився публіцистичний відділ; по-друге, передбачалося утворення в Києві українського наукового товариства, яке мало забезпечити стабільний вихід нового часопису. Отже, старогромадівцям передусім йшлося про журнал. Товариство ж мало його підпирати, можливо, не лише інтелектуальною працею, а й фінансово. Водночас кийські старогромадівці розробили Статут Українського наукового товариства, на основі якого воно було офіційно зареєстроване 9 грудня 1906 р. “Прошение” на дозвіл організувати УНТ за своїм підписом подав В.Науменко, а Статут, крім нього, підписали також В.Антонович, І.Луцицький та П.Житецький.

Не зупиняючись тут у деталях, чому М.Грушевський безпосередньо у підготовці фундації УНТ, так само як й у розробці його Статуту, не брав участі (це потребує розлого викладу його взаємин із Старою Громадою), зауважимо, що теза про заснування УНТ у Києві саме Грушевським, або виклад ситуації так, ніби товариство створювалося “під нього”, є некоректною. Ідея заснування в Києві наукового товариства належала В.Науменку та іншим старогромадівцям. “Думка йшла від Науменка, – стверджував Д.Дорошенко, який певний час був секретарем УНТ”. “Він читав проект статуту на засіданні редакції “України”. Тоді ж був намічений склад членів [товариства]”¹⁰. Та й сам М.Грушевський не раз констатував, що після того як були скасовані заборони, “групою українських учених Київів був вироблений план “Українського наукового товариства”. І далі після коментаря мети і форм діяльності зазначає, що “вироблена в тім дусі Устава Товариства була затверджена властю з кінцем 1906 р.”¹¹.

Перебуваючи на той час здебільшого поза межами Києва, львівський професор і голова НТШ був зацікавлений видавничими проектами для Східної України, які б враховували досвід і редакційну політику українського Львова. Між тим він не здобув розуміння своїх намірів. Перебазування Грушевським редакції й друку *Літературно-наукового вісника* (ЛНВ) до Києва створило змагально-конкурентну борню за автуру, кошти і передплатників, а все це в українській спільноті було дефіцитним. Про настрої членів Старої Громади його інформували Є.Чикаленко, який клопотався справами “Ради”, зрідка – В.Леонтович, який тривалий час відіграв роль посередника між Грушевським та В.Симиренком у фінансуванні низки видавничих та наукових проектів ученого, і з регулярністю у 2-3 дні – І.Джиджора, що з 1907 р. як співробітник кийського відділу редакції ЛНВ перебував у Києві й уже знався на розстановці сил у тогочасному українському видавничо-журналістському середовищі.

М.Грушевський негативно ставився до планів В.Науменка. Він вважав, що треба припинити відтягування коштів на друк кийськими “гоголівцями” російськомовних видань і до того ж розмежувати українські видання наукового й публіцистичного характеру. Така практика вже була впроваджена ним у Львові. Однак кияни не відступали від свого плану. 15 грудня 1906 р. В.Науменко отримав від кийської адміністрації дозвіл на видання щомісячного журналу *Україна*. Журнал, назва якого мала саме таке написання (“і” замість “ї”) не декларувався як друкований орган УНТ та й фактично не

мав такого статусу. Програмно він позиціонувався як спадкоємець традицій *Кієвської Старини*. Виходив упродовж 1907 р. коштом і за редакцією В. Науменка, а не М. Грушевського, як це досі усе ще помилково стверджується деякими авторами. Зокрема, історик І.Верба пише, що “до своїх численних обов’язків у 1907 р. Михайло Сергійович додав і редагування наукового часопису українознавства “Україна”, проте згодом від нього відійшов”¹². У дійсності ж Грушевський у 1913 р. заснував абсолютно новий журнал під назвою “Україна”, який виходив під його егідою й не перебував у спадкоємному зв’язку з журналом В.Науменка 1907 року¹³. Більше того, історик у 1907 р. організовував критику цього часопису як конкурента ЛНВ. Співробітники редакції ЛНВ відстежували час виходу книг Науменкового видання, кількість передплатників, коментували брак коштів і матеріалів у редакційному портфелі. І.Джиджора писав Грушевському у Львів, що редакція зверталася у Львів до М.Павлика з проханням надати для друку листи до нього М. Драгоманова, однак з того нічого не вийшло¹⁴.

Робота УНТ почалася навесні 1907 р. На перших загальних зборах 29 квітня головою товариства таємним голосуванням був обраний М.Грушевський. Крім нього, балотувався також І.В. Луцицький. В.П. Науменко був обраний товаришем (заступником) голови й увійшов до складу Тимчасового бюро товариства. На зборах 30 грудня 1907 р. було утворено структуру постійного характеру – Раду УНТ, до якої В.Науменко не увійшов. Не було його і серед новообраних співголів¹⁵. У своєму щоденнику під 29 квітня Грушевський зазначив, що обрання його головою було для нього приємною несподіванкою.

До 1908 р. проблема титульного органу УНТ була у стадії обговорення. Більшість членів товариства очікувала, що ним стане “готовий” журнал *Україна*. З кулуарів питання було винесене 27 жовтня 1907 р. на розгляд загальних зборів. Однак за відсутності на той час у Києві голови товариства ухвалили передати питання на розгляд Ради УНТ¹⁶. М.Грушевський послідовно відхиляв пропозицію взяти *Україну* під егіду УНТ. Наприкінці 1907 р. склалася патова ситуація: збори проголосували за Науменкову *Україну*, голова товариства утримався від голосування.

Аргументи М.Грушевського зводилися до того, що журнал В.Науменка не має чіткої редакційної політики, хвибує на двомовність, за структурою не цілком відповідає науково-академічним стандартам. Роль додаткового тиску відіграла публікація критичного відгуку на журнал Івана Франка. Він дорікав, що статті журналу позбавлені наукової новизни, а публіцистиці бракує свіжих ідей. У цій ситуації В.Науменко змушений був відмовитися від свого проекту і оприлюднив у 10-й книзі *України* заяву редакції про припинення виходу журналу. Окресливши фактично функціонально-перехідну роль *України*, редакція наголошувала, що відтепер, коли “в Києві Українське наукове товариство вже твердо стало на ноги, воно й прийме на себе роль оборонця всіх наукових потреб рідного краю”. Зі словами: “Я зробив все що міг. Хай зробить ліпше той, хто може!” Науменко відступив¹⁷.

Позиція М.Грушевського щодо титульного видання УНТ пояснюється не інтриганством і персональними амбіціями, як це інколи акцентують. Проектований ученим академічний формат функціонування УНТ вимагав орієнтації на стандарти наукової періодики, зразки якої на той час уже були напрацьовані на національному ґрунті Науковим товариством ім. Шевченка у Львові.

Різниця двох позицій полягала ще й у тому, що Українське товариство мислилося громадівцями як вторинна, відносно журналу, інституція. Висхідним моментом трансформаційних заходів громадівців була організація нового публіцистичного видання, а розгортання діяльності наукового товариства – завданням другорядного, підсобного характеру стосовно журналу. Грушевський же мислив по-іншому: спочатку організація наукової праці у секціях і комісіях, а затим оприлюднення її результатів у виданні академічного формату, якими й стали *Записки УНТ*.

Повертаючись до Статуту УНТ, варто звернути увагу, що елементи академічності у його параграфах досконало не виписані. Цілком безпідставним є посилання у деяких сучасних публікаціях на § 13 статуту УНТ, який начебто містив положення про перетворення його на академію наук. Статут УНТ був опублікований у Києві російською та українською мовами, окремі витяги з нього були вміщені у першій книзі *Записок УНТ*, і в жодній публікації така перспектива товариства не зазначена. Інша річ, що на зборах УНТ 16 квітня 1919 р. ботанік О.А. Яната запропонував переформулювати § 13 так, щоб надати УНТ статусу “вільної наукової академії” – на противагу тодішній УАН¹⁸. Однак затверджений у грудні 1906 р. статут УНТ не змінювався і не редагувався.

Автори Статуту обмежилися вкрай загальним формулюванням мети діяльності товариства. Згідно з пунктом № 2, воно мало “сприяти розробці і популяризації українською (малоросійською) мовою різних галузей науки”. Галузі науки не визначалися і в п’ятому пункті, у якому йшлося про створення наукових секцій і комісій. У Статуті УНТ не використовувався термін “українська наука”. Національні параметри науки визначалися лише щодо мови друку та усних виступів, на рівні предме-

та науково-галузевих досліджень вони не фіксувалися.

Не вдаючись до офіційної зміни Статуту київського товариства, його голова на практиці втілював дещо іншу концепцію його діяльності, ніж та, реалізація якої, відповідно до духу Статуту, призвела б до перетворення товариства на культурно-просвітницьку інституцію. Долаючи непорозуміння й невизначеність, Грушевський запропонував основні галузі досліджень, спрямував науковців на відхід від українофільської, тобто національно невиразної малоросійщини.

На перших же зборах учений окреслив академічну перспективу як мету діяльності товариства. Пригадуючи організаційний період УНТ він писав: “Підняв справу Академії наук в [Українському] Науковім товаристві... 29.III.1907 р. на мою пропозицію ухвалено утворити комісію для вироблення статуту Академії та проведення її організації”¹⁹.

М.Грушевському та спочатку нечисленним прихильникам його бачення завдань УНТ вдалося побудувати його функціонування за типом діяльності НТШ у Львові. Йому поталанило переконати тих, хто мав доступ до коштів Старої Громади і меценатствував українській культурі, виділити їх на ведення наукових досліджень і випуск видань наукового характеру українською мовою.

До початку Першої Світової війни видання товариства надалися до 45 наукових установ, зокрема до Сербської (Белград), Румунської (Бухарест), Російської (Петербург) академії наук, наукових товариств Відня, Базеля, Варшави, Вільно, низки археографічних комісій, університетів. З тих пір комплект *Записок УНТ* зберігся у бібліотеці Чернівецького університету.

Отже, викладене спростовує схеми тих публікацій, автори яких вибудовують канву обставин початку діяльності УНТ таким чином, що складається враження, начебто УНТ у Києві було утворене М.Грушевським або створювалося “під нього”. М.Грушевський не мав змоги впливати на окреслення стилю діяльності УНТ у початковій, підготовчій стадії його формування й вироблення Статуту товариства, однак, ставши його головою, він по-іншому спрямував його діяльність і, витримавши опір київських, за його виразом, “українофілів й українознавців”, домогся створення в Києві структурно розвинутої у науково-дисциплінарному аспекті наукової асоціації.

¹ Онопрієнко В.І., Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві / В.І. Онопрієнко, Т.О. Щербань [Текст]. – К.: ДП “Інформ.-аналіт. агентство”, 2008. – С. 7.

² Список публікацій з 46 позицій двох авторів подано у: Онопрієнко В.І., Щербань Т.О. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві [Текст]. – К.: ДП “Інформ.-аналіт. агентство”, 2008. – С. 348–350.

³ Онопрієнко В. Українське наукове товариство. 1907–1921 роки / В. Онопрієнко, О. Рєєнт, Т. Щербань [Текст]. – К.: НАН України. Інститут історії України, 1998. – 243 с.; Зайцева З. Науково-видавнича діяльність Українського наукового товариства (1907 – 1921) / З. Зайцева [Текст] // Історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 34–45; Зайцева З.І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.) / З. Зайцева [Текст]. – К.: КНЕУ, 2006. – 368 с.

⁴ Додонов Р.А. У истоков Украинской Академии наук: В.И. Вернадский и М.С. Грушевский / Р.А. Додонов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Niz/2009_10.

⁵ Кононенко П. Великий син великого народу / П. Кононенко, Т. Кононенко [Текст] // Михайло Грушевський. – К.: Вид-во “Бібліотека українця”, 1998. – С. 17.

⁶ Грушевський О. З життя українського гуртка в Петербурзі 1858–1861 рр. / О. Грушевський [Текст] // Літературно-науковий вісник. – 1913. – Т. 63. – С. 24.

⁷ Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX ст.) / С. Стельмах [Текст]. – К.:ВПЦ “Київський ун-т”, 2005. – С. 94.

⁸ Листування Михайла Грушевського. – Т. 5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Упор. І.Старовойтенко, О.Тодійчук; ред. Л.Винар, І.Гирич, С.Панькова [Текст]. – К.; Н.-Й.: УІТ, ВД “Простір”, 2010. – С. 57.

⁹ Україна [Текст]. – Т. 1. – С.4 (рим паг.).

¹⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки) / Д.Дорошенко [Текст]. – К.: Темпора, 2007. – С. 128.

¹¹ Грушевський М. Українське Наукове товариство в Києві й його видавництво / М. Грушевський [Текст] // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 1. – С.5.

¹² Верба І. “З 1906 р. діяльність Грушевського стала все більше переноситися на Велику Україну до Києва” (Михайло Грушевський у 1906–1913 роках / І. Верба [Текст] // Віче. 36. наук. праць / ред. В.І.Гусев. – К.: ВПК Еспрес-Поліграф. 2011. – С. 170.

¹³ *Дет. див.*: Усенко П. Призабута “Україна” (До історії часопису) / П. Усенко [Текст] // Сучасність. – 2001. – № 5. – С. 105–110; Зайцева З.І. Український науковий рух: Інституціональні аспекти розвитку / З.І. Зайцева [Текст]. – С. 240–244.

¹⁴ Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд. С.Панькова, В.Пришляк [Текст]. – К., Н.-Й.: УІТ, ВД “Простір”, 2008. – С. 78, 147–148.

¹⁵ Хроніка Українського Наукового Товариства в Києві [Текст] // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 1. – С. 151; Грушевський М. Українське Наукове товариство в Києві і його видавництво / М. Грушевський [Текст] // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 1. – С. 5.

¹⁶ Хроніка Українського Наукового Товариства в Києві [Текст] // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 1. – С. 151.

¹⁷ Од редакції [Текст] // Україна. – 1907. – Т. 4. – Кн. 10. – С. 3.

¹⁸ Онопрієнко В.І. Доля науки в Україні (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.) / В.І. Онопрієнко, Т.О. Щербань [Текст] // УІЖ. – 1993. – С. 7.

¹⁹ Грушевський М. Спомини / М. Грушевський [Текст] // Київ. – 1989. – № 8. – С. 140.